

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ У СЕРЕДНЬОВІЧНОМУ ЯПОНЬСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Досліджено історичні умови формування та особливостей розвитку цивільно-правових відносин у середньовічній Японії. Проаналізовано генезис, основні джерела та принципи шлюбного права в середньовічному японському суспільстві. Розглянуто особливості розвитку, інститути та джерела японського спадкового права у XI–XVII ст.

Ключові слова: самураї, сьогунат, патріархальне суспільство, спадкове право, сімейне право, усиновлення

Исследовано исторические условия формирования и особенностей развития гражданско-правовых отношений в средневековой Японии. Проанализирован генезис, основные источники и принципы брачного права в средневековом японском обществе. Рассмотрены особенности развития, институты и источники японского наследственного права в XI–XVII ст.

Ключевые слова: самураи, патриархальное общество, наследственное право, сегунат, семейное право, усыновление

Article is devoted to analysis of the historical conditions of civil relationship's formation and peculiarities of it's development in medieval Japan. Origin, fundamental institutions and principles of family law in medieval Japanese society are investigated. Institutions and sources of succession law, peculiarities of it's evolution in XI–XVII cent. are considered.

Key words: samurai, shogun, patriarchal society, succession law, family law, adoption

Актуальність та постановка проблеми. Японська правова система формувалася протягом більш ніж двох тисяч років, а її становлення відбувалося у тісному зв'язку з державними інститутами влади. У процесі генезису держава та право в Японії відбивали всі базові ознаки традиційного східного суспільства: абсолютну перевагу колективних та державних інтересів над індивідуальними, одержавлення всіх сфер життя. На сьогодні Японія перебуває на постіндустріальній стадії соціально-економічного розвитку, випереджаючи переважну частину країн Східної Європи. Правова система країни значним чином впливає на розвиток економічних відносин, соціальні трансформації та інституційну структуру суспільства. Таким чином, дослідження особливостей формування і розвитку цивільно-правових відносин у Японії перетворюється на одне із важливих завдань сучасної юридичної науки. Крім того, номенклатура джерел середньовічного цивільного японського права є надзвичайно вузькою, а вітчизняні дослідники, на нашу думку, приділяють незначну увагу вивченню цього періоду розвитку японського права.

Ознайомлення з особливостями розвитку правової системи Японії, еволюції цивільно-правових відносин у японському суспільстві дає можливість проаналізувати зарубіжний досвід у галузі формування ефективної моделі державно-правового регулювання цивільних відносин, а також сформулювати комплекс заходів щодо удосконалення існуючої в Україні моделі цивільного права. Крім того, це дозволяє розкрити специфіку японського шляху суспільно-політичного розвитку, який хоча й відбувався в межах східного напрямку соціокультурної еволюції, проте містив у собі значний шар оригінальних, не до кінця осмислених у науковій літературі особливостей.

Аналіз і врахування історичних тенденцій розвитку цивільно-правових відносин у середньовічній Японії є надзвичайно актуальним, оскільки дозволяє скоригувати сучасну систему нормативно-правового та державного регулювання цивільних правовідносин в Україні. Особливий інтерес для України становить дослідження досвіду удосконалення нормативно-правового поля у галузі захисту майнових та немайнових прав і інтересів учасників цивільних правовідносин, адже проблема зростання кількості правопорушень у зазначеній галузі і до тепер знаходить прояв у рамках українського суспільства.

Розробленість теми. Зміст, особливості та історичні умови розвитку держави і права країн сходу були широко висвітлені в історичній та юридичній літературі. Належне місце в розробці даної наукової тематики займають праці Васильєва Л.С., Жидкова О.А., Маймескулова Л.М., Макарчука В.С., Рубеля В.А., Суровня Д.А., Трофанчука Г.І. та інших. Водночас, питання, пов'язані із дослідженням особливостей генезису та розвитку цивільно-правових відносин у японському суспільстві, аналізом джерел цивільного права середньовічної Японії, на наш погляд, вивчені та висвітлені недостатньо.

Мета статті полягає у дослідженні особливостей виникнення та розвитку цивільно-правових відносин у середньовічній Японії, аналізі історичних передумов розвитку, структури та джерел сімейного і спадкового права Японії в XI–XVII ст., впливу цивільно-правових відносин на ті соціальні трансформації, які відбувалися у середньовічному японському суспільстві.

Виклад основного матеріалу. Японія, поетична назва якої «країна Вранішнього Сонця», хоча і не належить до числа найдавніших цивілізацій світу, створила свою самобутню острівну культуру. Японська міфологія за початок народження Японської держави та імператорської династії бере 11 лютого 660 р. до н.е., коли в результаті справедливої війни переміг нащадок богині Сонця, який і став першим імператором держави. Якщо ж говорити про реальні ознаки державності: наявність визначеної території та адміністративного поділу, наявність влади в соціально неоднорідному суспільстві, апарату управління та примусу, крім того додати ще й активний розвиток продуктивних сил, як економічне підґрунтя будь-якої держави, – то на Японському архіпелазі вони з'являються в перших століттях нашої ери і пов'язані з виникненням царства Ямато у III ст. н.е. До цього часу японське суспільство не відзначалося ні політичною, ні господарською єдністю та жило ізольовано від зовнішнього світу.

Деспотичний тип влади знаходив свій прояв в безкарності та відсутності механізмів, а також політичної волі суспільства в зміні інститутів влади. З кінця XII – до другої половини XIX ст. в країні була встановлена військова диктатура середньовічного зразка: вся повнота влади належала військовому правителю при збереженні номіальної влади імператора. Не менш цікаві рішення та події, які визначали державний розвиток країни протягом 215 років. З 1639 р. Японія остаточно визначила свій курс політичного розвитку – самоізоляція. Держава припинила будь-які стосунки з зовнішнім світом: іноземцям наказано було покинути територію країни, японцям заборонялося самовільно виїздити за кордон. Науково-технічна відсталість, культурно-правова обмеженість – ціна, яку заплатила Японія за свій «унікальний» та самобутній розвиток протягом 215 років. Будь-яка стабільність, без перспективи розвитку та змін, переростає в стагнацію. Японська правова культура залишалася незмінною протягом кількох століть і відповідно в XIX ст. об'єктивні реалії життя не відповідали прописаним правовим нормам та вимагали суттєвих змін в усіх сферах політичного та економічного життя.

У Європі перші згадки про Японію можна зустріти в XIII ст. в праці венеціанського купця Марко Поло «Книга про різноманітність світу», в якій він описує її як багату країну, в якій знаходиться непомірна кількість золота та самоцвітів, населення якої живе в розкоші та достатку. І як же були здивовані європейці, коли в XVI ст. замість цієї омріяної розкоші побачили повсякденний аскетизм та різкую бідність населення. Вивчаючи місцеві звичаї європейці відзначали особливості японського менталітету: спокійне ставлення до відсутності матеріальних благ, терплячість, стриманість, повага до влади та до праці. Відзначали також принизливий статус японської жінки, сімейні стосунки мали жорстко патріархальний характер. При цьому японські жінки пам'ятали ті часи, коли шлюбні відносини відзначалися досить вільною поведінкою. Так, в деяких районах Японії існував дивний звичай, коли під час молитви японська жінка обвішувала себе хатнім посудом, кількість якого мала відповідати кількості коханців, яких вона мала протягом свого життя [7, с. 63]. Кількість сковорідок та каструль говорили про популярність та красу жінки і були їй своєрідним спомином про те, що вона «ніби то не даремно прожила життя». Але з VII ст. починають офіційно фіксувати шлюби і такий незвичний звичай відходить у історичне минуле, родина стає патріархальною.

З часу свого виникнення японська держава мала всі ознаки азійської моделі політичного та економічного розвитку: між державою та народом склалися відносини підлеглості, повне безправ'я підданих перед владою; земля перебувала в державній власності. Рабська праця не виступала головною продуктивною силою суспільства, основними виробниками у суспільстві залишалося залежне населення.

Формування соціально-станової структури японського суспільства відбувалося в умовах розкладу первіснообщинного ладу та виникненням рабських форм експлуатації. На ранніх етапах виникнення японської держави все населення поділялося на так звані «добрих» та «підлих», які, в свою чергу, залежно від майнового стану та соціального походження, поділялися на кілька соціальних груп. Поняття «добрі люди» стосувалося верхівки суспільства: члени імператорського двору, родова знать, імператорські чиновники. У свою чергу «підлі» – напівзалежна або повністю залежна частина населення – холопи, раби. Як і в більшості країн Сходу, в Японії сформувалася патріархальна система рабовласницького суспільства, яка передбачала, що головні економічні виробничі функції належали особисто вільній частині населення. Їх кількість була не такою великою, як в античному світі, і належали вони основному державі. При цьому раби мали право на власну родину, тим самим забезпечуючи процес внутрішнього відтворення рабства, а також право на свою власність. Загалом закон забороняв укладання шлюбів між вільним та залежним населенням. Діти від таких стосунків втрачали особисту свободу і перетворювалися на державних рабів. Лише за умови так званого «незнання» одного із подружжя при укладанні шлюбу, дитина в цьому випадку зберігала вищий статус одного із батьків і могла претендувати на місце повноправного члена суспільства. У IX ст. статус рабів зрівнявся зі становищем вільних селян: вони отримували земельну ділянку, натомість повинні були виконувати на користь держави перелік повинностей. Лише при досягненні 60 років державний «підлий люд» отримував особисту свободу [4, с. 588].

У XII–XIII ст., з появою професійного військового стану – самураїв, які виділилися з найзаможніших селян, і яких влада використовувала для придушення селянських бунтів – змінюється соціальна структура японського суспільства. З цього часу самураї стають привілейованою частиною соці-

альної структури Японії. В їх руках зосереджується вся політична влада країни, від волі якої залежав розвиток країни до середини XIX ст., так званої революції Мейдзі. У середньовічній Японії звання самурая було спадковим. Син самурая, відповідно до традицій, ставав воїном і залишався в тому феодалному клані, членом якого був його батько. Він був не лише продовжувачем роду, а й спадкоємцем та охоронцем традицій цього роду. З особливою увагою та пошаною ставилися до першого сина, який вважався незаперечним спадкоємцем будинку, всіх привілеїв та імені роду. Лише вихідці з самурайського стану мали право займати державні та військові посади. Відповідно соціальна структура населення була представлена такими станами: самураї, селяни, ремісники, торговці. Зовнішнім атрибутом, яким підкреслювалося станове протиставляв самураїв решті населення, було одночасне носіння двох мечів, тим самим визначалася привілейованість стану.

До VII-VIII ст. правові відносини регулювалися звичаєвим правом. Лише з другої половини VII ст. складаються перші зводи законів, оригінали яких в основному до сьогодні не збереглися – «Омі-ре», «Кійомихара-ре», «Тайхо-рицу-ре», «Еро-рицу-ре» [9, с. 246].

Протягом довгих століть формування та становлення японської правової системи в країні Вранішнього Сонця діяв принцип: «Закони слід виконувати, а не знати». Закони не публікувалися, їх знання вважалось привілеєм обраних. Навіть у XVIII ст. доступ до нового кодексу мали три найвищі державні чиновники, його зміст зберігали в таємниці. До відома населення доводилися норми категорично-заборонного змісту, за які передбачалася смертна кара.

Шлюбно-сімейні стосунки носили яскраво виражений патріархальний характер. Досить швидко в Японії минули ті часи, коли популярність жінки визначалася кількістю чоловіків, з якими вона мала стосунки. Передумовою проведення шлюбної церемонії було укладання домовленості між батьками наречених, проведення заручин. Щоправда, за японським правом передбачалося розірвання заручин однією зі сторін за таких обставин: якщо наречений так і не з'явився в будинку молодої протягом одного місяця з моменту заручин, якщо укладення шлюбу так і не відбулося протягом трьох місяців від сватання, чи якщо хтось з наречених вчинив злочин. За середньовічним японським правом шлюб проголошувався моногамним, щоправда допускалося існування наложниць. До VII ст. шлюб мав полігамний характер. Всі дружини вважалися законними, але головною над ними вважалася перша дружина. Поява моногамних стосунків не розповсюджувалася на представників імператорського двору та верхівки військово-феодалної знаті, для яких існування чисельної кількості наложниць було швидше не правом, а обов'язком.

Про укладання шлюбу за особистою симпатією молодих не могло бути й мови. Вибір пари та укладання шлюбу в японському суспільстві було прерогативою батьків. Навіть після весілля батьки продовжували тримати під контролем особисті та фінансові відносини молодої родини: вони визначали місце проживання подружжя, розпоряджалися не лише статками свого сина, а й приданим невістки. Обов'язковою умовою на момент укладання шлюбу була згода батьків, рівний соціальний статус наречених та відсутність дошлюбних відносин у молодих. Крім батьківської згоди, важливим моментом при укладанні шлюбу був соціальний статус родин наречених.

Досягненням шлюбного віку для дівчат вважалось 13 років, а для хлопців – 15 років. Патріархальна сім'я передбачала перебування жінки під опікою батька, чоловіка, сина. Японське середньовіччя знало і такий вид шлюбно-сімейних стосунків, коли укладання шлюбу не обов'язково передбачало перехід дружини в будинок чоловіка, він міг лише навідувати її та дітей, за потреби.

Загалом правовому становищу японської жінки аж ніяк не позаздриш. Народження дівчинки, як і в більшості країн Сходу, розглядалось як додатковий клопіт для родини. Навіть в сучасній Японії, як відгомін тих часів, можна почути прислів'я: «У мене є два сини, але тричі були клопоти». В той час як, народження дитини чоловічої статі в японській сім'ї сприймалося за свято та велику радість. Донька ж в родині вважалася чужою, досить рано мала покинути будинок батьків. Якщо ж вона вдало і виходила заміж, то весь час мала догоджати не лише чоловіку, а й його батькам. Але найголовніше – жінка мала народити спадкоємця, відсутність якого за середньовічними законами вважалася суттєвим приводом для розлучення.

Навіть у випадку розлучення, за визначених обставин, жінка мала залишатися в будинку свого колишнього чоловіка. Загалом статус розлученої жінки вважався принизливий та ганебний. Адаже припинялися не лише подружні стосунки, а й зникало джерело фінансування. Тому більшість жінок, яким не вдалося вийти повторно заміж чи знайти покровителя, змушені були йти до монастирів, щоб знайти хоч якийсь захист [4, с. 594].

Укладення шлюбу не лише заборонялося між вільними та рабами, «добрими» та «підлими», а й між деякими категоріями «підлих». Шлюб між представниками різного соціального статусу вважався недійсним. Діти народжені від цих стосунків вважалися незаконнонародженими. Щоб підняти соціальний статус такої дитини в японському праві діяв принцип незнання «доброго» про «підлий» статус одного з батьків дитини. Дитина передавалася на виховання в родину одного із батьків з вищим соціальним статусом. Про спільне виховання дитини та офіційне визнання таких стосунків не могло бути й мови. Цю дитину могла всиновити бездітна родина, з кола близьких родичів, тим самим легалізувавши її статус. Загалом усиновлення розглядалось як дієвий спосіб отримати спадкоємця, який мав не лише успадкувати майно та привілеї, а й мав продовжити рід та підтримувати культ предків. Однією з найбільш бід в Японії вважалось померти без спадкоємця.

Припинення роду вважалося ганебним вчинком та злочином по відношенню до своїх пращурів. А для військової еліти, самураїв, які до другої половини XIX ст. вважалися привілейованим станом, мало велике значення наявність та кількість відомих предків та нащадків в своєму роді. Тому, якщо чоловік не залишив після себе сина та спадкоємця, його життєва місія вважалася невиконаною: продовжувати рід та виконувати релігійні обряди на честь своїх предків не було кому [7, с.92]. А вже згідно з синто-буддійським та конфуціанським віруванням приносити подяку духам предків могли лише особи чоловічої статі. Тому з XVII ст. самураям, які не мали синів, було дозволено усиновлювати спадкоємців серед своїх родичів, які носили однакове родове ім'я з усиновлювачем. Відповідно, рідна або усиновлена дитина успадковувала землю чи рисовий пайок свого батька. За відсутності спадкоємця чоловічої статі, феодал міг конфіскувати земельний наділ та позбавити родового імені, що означало втрату самураєм свого місця в соціальній ієрархії японського суспільства. Щоправда, в Японії на ранніх етапах встановлення та існування військової диктатури існували прецеденти, коли жінка з самурайського стану, за відсутності спадкоємців чоловічої статі, мала право з'явитися до двору сьогуна та просити захисту своїх прав на спадок. Незважаючи на небезпеку, вдови самураїв, у супроводі озброєного загону слуг, через всю країну поспішали до центрального двору з метою збереження своїх станових прав та привілеїв.

Усиновлення відбувалося на основі взаємної згоди голови родини та усиновленої дитини, підлітка чи дорослої особи. За законом, всиновленими могли бути як особи чоловічої, так і жіночої статі. На практиці ж всиновлення дівчат відбувалося за умови кровної спорідненості з усиновителем. Всиновленим міг бути і чоловік доньки, тобто зять, підставами була відсутність рідних синів чи їх передчасна смерть. У даному випадку всиновлений зять ставав членом родини своєї дружини та переходив під опіку її батька.

Розлучення, як і шлюб, перебувало в сфері впливу японської родини. При розлученні, за ініціативою одного із подружжя, потрібна була згода обох родин. Відбувалося підписання угоди про розлучення. Жінка могла виступити ініціатором розлучення лише за таких обставин: відсутність чоловіка без поважних причин протягом 5 років, або тяжка образа чоловіком батьків дружини. Наслідком розлучення без причини була заборона укладання нового шлюбу. Перелік підстав для розлучення в чоловіка, за середньовічними японськими законами, був не лише достатньо широким, а й незвичним. Підставами могли бути не лише зрада дружини, образа батьків чоловіка, злочинний вчинок жінки, а й відсутність синів в сім'ї (винною вважалася жінка), ревність з боку дружини, хвороба жінки, її непокоря свекрусі та балакучість і т.д. Щоправда, чоловіку могли відмовити в розлученні, якщо він розбагатів та підняв свій соціальний статус завдяки приданому дружини та зв'язкам її родини. Тобто життєва практика показувала, що закон діяв залежно від того з ким ти одружуєшся та з ким ти розлучаєшся [1, с. 356].

Як і в більшості країн світу, історично першим виникає спадкування за законом. Згідно з давнім японським звичаєвим спадковим правом все майно померлого успадковувалося виключно старшим сином від першої дружини. Доньки не мали права претендувати на майно померлого, молодші сини або залишали батьківський дім, але без майна, або ж залишалися жити в ньому, але на правах підлеглих осіб. Як правило, молодші сини змушені були залишити батьківський дім та самостійно завойовувати життєві позиції. Закон не передбачав виділення частки майна для вдови. Після смерті чоловіка жінка залишалася під опікою родини померлого чи старшого сина. За умов відсутності синів в першій дружині, спадкоємцями майна міг бути старший рідний внук. Якщо ж і в цьому випадку зі спадкоємцями чоловічої статі не щастило – спадкоємцем ставав старший син від другої дружини чи її внук.

Спадкове право середньовічної Японії вже по-іншому визначало дані правовідносини. Крім старших синів та внуків, кожний з членів родини міг претендувати на свою частку майна померлого. В даному випадку гендерна дискримінація не розповсюджувалася на спадкові правовідносини. Незалежно від статі, діти в рівних частинах успадковували майно померлих батьків. Законом визнавалися рівні права на спадщину осіб чоловічої та жіночої статі. У випадках, коли спадкоємці продовжували проживати разом та вести спільне господарство, розподіл успадкованого майна не відбувався, спадщина передавалася лише у володіння дітям спадкодавця. Крім того, зі спадкової маси виділяли особисте майно першої дружини, яке було лише її власністю [9, с. 248]. Об'єктами спадкування були раби, поля, присадибні ділянки, будівлі, хатне майно та ін.

У часи середньовіччя сформувався порядок черговості спадкоємців, за яким до спадкоємців першої черги відносилися: перша дружина, старший син, молодші сини, доньки та наложниці, а також теща. Все майно померлого ділилося на частини, залежно від кількості спадкоємців та розміру їхніх частин. Перша дружина та старший син отримували по дві частини від загального майна. Старшим сином вважалася особа чоловічої статі, який був народжений від першої дружини. Не обійшло своєю увагою середньовічне право і японську тещу (мати першої дружини), яка отримувала таку ж частку майна померлого зятя, як і її донька та внук. Кожний з молодших синів отримував по одній частині поділеного майна. Доньки та наложниці (так звані молодші дружини) отримували кожна по половині від визначеної частини.

За відсутності спадкоємців чоловічої статі першої черги спадщину приймали спадкоємці другої черги: внуки спадкодавця чоловічої статі, тітки та сестри спадкодавця. Тобто, ту частку, яка б за законом належала старшому сину спадкодавця і він не зміг за певних обставин її

прийняти, успадковують його сини (внуки спадкодавця): дві частини всього майна. Діти молодших синів (молодші внуки), у свою чергу, можуть претендувати лише на ту частину, яка б належала їхньому батьку, якби він був живим на момент відкриття спадщини. Щоправда, спадщина могла бути порівно поділена між всіма внуками, але за умови відсутності всіх спадкоємців першої черги. Тітки та сестри померлого не втрачали своїх прав на отримання частки майна покійного, навіть якщо вони і перебували у шлюбі на момент відкриття спадщини. Кожна з них отримувала половину частки майна молодшого сина спадкодавця.

До спадкоємців третьої черги включали вдів – дружин померлих спадкоємців першої черги. Це стосувалося насамперед тих жінок, які жили в будинку чоловіка і перебували під його опікою. Відповідно, вони потребували матеріальної підтримки, що і було передбачено законом, шляхом виділення для них спадкового майна. Їх частка була однаковою з часткою сина, незалежно від наявності чи відсутності сина.

Крім спадкових правовідносин в середньовічних японських джерелах існують згадки про спадкування за заповітом, у вигляді усних розпоряджень зроблених за життя спадкодавця. Спадкодавець міг вільно діяти на власний розсуд щодо долі свого майна, закон не обмежував його в діях. Він мав право позбавити їх спадщини, якщо вважав, що його законні спадкоємці не заслуговують на майно та права роду. Лише у випадку відсутності цього розпорядження, діяв принцип спадкування за законом.

Висновки. Підсумовуючи дослідження слід зазначити, що у процесі еволюції цивільно-правових відносин у середньовічному японському суспільстві відбувалася трансформація спадкового права, унаслідок чого сформувалося два види успадкування: за законом і за заповітом. Першочерговими спадкоємцями, незалежно від статі, були діти та дружина. Поряд із цим, сімейне право також зазнало відповідних змін – у середньовічній Японії з'являється інститут усиновлення, опіки та піклування; розлучення та одруження відбувається лише за згодою батьків чоловіка та дружини, шлюб проголошувався моногамним, щоправда допускалося існування наложниць, так званих молодших дружин.

Зі смертю людини, увага до персони покійного часто викликана не лише простою цікавістю, а й матеріальними мотивами. Громадськість завжди цікавить, що залишив після себе покійний, в яких розмірах і кому воно дістанеться. Наслідком розвитку спадкових відносин в Японії стала можливість всіх членів родини покійного спадкодавця, незалежно від статі, претендувати на частину його майна. Щоправда, розмір її залежав від місця спадкоємця в сімейній ієрархії. Отримання старшим сином подвійної частини майна спадкодавця було наслідком відгомону давнього японського звичаєвого права, коли старший син від першої законної дружини ставав власником всього майна померлого батька.

На прикладі вивчення становлення світових правових систем, в тому числі і японської, ми можемо дійти висновку, що протягом еволюційного розвитку людства були вироблені універсальні цивільно-правові відносини, які врегульовують нагальні та актуальні правові питання, намагаються врахувати інтереси всіх суб'єктів права. Політичні та соціально-економічні процеси, які відбуваються в Україні, її прагнення стати повноцінним та активним партнером на міжнародній арені, зумовлюють потребу в удосконаленні її правової системи. Тому вивчення досвіду розвитку цивільних відносин в далекій, у географічному та часовому просторі Японії може піти на користь сучасним правникам.

Актуальність і гострота проблеми ефективного інституційного регулювання цивільних правовідносин, повноцінного захисту прав суб'єктів цивільного права, створення передумов соціальної стабільності та захищеності інтересів кожного члена суспільства свідчать про об'єктивну необхідність подальшого розвитку теоретико-методологічного базису дослідження еволюції цивільно-правових відносин. Комплексного аналізу потребує розвиток права інтелектуальної власності, регулювання договірних відносин у середньовічному японському праві, а також дослідження трансформації моделі цивільного права у контексті визначення та регулювання немайнових прав особистості.

Література

1. Васильев Л.С. История Востока в 2-х т. – М.: Высшая школа, 1994. – Т.І. – 495 с.
2. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник / за ред. проф. Л.М. Маймескулова. – Х.: Право, 2011. – 518 с.
3. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Л.І. Сопільник, М.І. Камінський. – Л.: ВЛП, 2012. – 499 с.
4. История государства и права зарубежных стран в 2-х ч. / Под ред. Н.А. Крашенинниковой, О.А. Жидкова. – 2-е изд., стереотип. – М.: НОРМА, 2004. – Ч.І. – 624с.
5. Ливанцев К.Е. История средневекового государства и права. – СПб., 2000. – 335 с.
6. Макаруч В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн. – К.: Атіка, 2004. – 616 с.
7. Рубель В.А. Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність. – Київ: «Аквіло-Прес», 1997. – 256 с.
8. Суrowень Д.А. Возникновение права и источники права древней Японии // Проблемы курса истории государства и права. Сб. науч. трудов. – Екатеринбург: УрГЮА, 2004. – С.198–226.
9. Суrowень Д.А. Наследственное право в древней и раннесредневековой Японии // Актуальные вопросы историко-правовой науки. Сб. науч. трудов. – Екатеринбург, 2009. – С.246–253.
10. Трофанчук Г.І. Історія держави і права зарубіжних країн. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 400 с.